

O‘RTA OSIYODA DAVLATCHILIKNI RIVOJLANISHIDA HANAFIY MAZHABI FAQIHLARINI O‘RNI

Nasriddinzoda Isroiljon

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi “Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o‘rganish ICESCO” kafedrasi tayanch doktoranti.

Annotatsiya. Ushbu maqola, o‘rta asrlar O‘rta Osiyo davlatlarida Hanafiy mazhabi faqihlarining siyosiy va ijtimoiy hayotdagi o‘rnini tadqiq etadi. Maqolada, Hanafiy mazhabi faqihlarining davlat boshqaruvida qanday rol o‘ynaganligi, ularning hukmdorlar bilan qanday aloqada bo‘lganligi va siyosiy qarorlarga qanday ta’sir ko‘rsatganligi haqida so‘z yuritiladi.

Maqolada, xususan, Somoniylar va Saljuqiylar davrida faqihlarning davlat boshqaruvidagi roli tahlil qilinadi. Somoniylar va Saljuqiylar davlatlarida faqihlarning diniy va siyosiy ahamiyati, shuningdek, ularning davlat ishlari va diplomatik missiyalarida qanday ishtirok etganligi ko‘rsatiladi. Hanafiy faqihlar, hukmdorlar uchun maslahat beruvchi va elchilik vazifalarini bajaruvchi shaxslar sifatida tanilgan. Masalan, Somoniy hukmdorlari faqihlarni davlat manfaatlarini amalga oshirishda muhim o‘rin tutgan shaxslar sifatida tanlagan va ularning maslahati va fikrlarini hisobga olganlar.

Maqola, shuningdek, faqihlarning davlat boshqaruvida qanday yuqori mansablarga ega bo‘lganligi, ularning ma’naviy va ilmiy salohiyati tufayli davlat tizimida qanday o‘zgarishlar yuzaga kelganligini ham yoritadi. Saljuqiylar davrida esa faqihlarning roli, ular ko‘proq diniy masalalar bilan cheklanib, siyosiy ishlarni vazirlarga qoldirishgan.

Ushbu maqola, Hanafiy mazhabi faqihlarining siyosiy va ijtimoiy hayotdagi o‘rnini tahlil qilib, ularning davlat boshqaruvidagi ahamiyatini, tarixiy kontekstda qanday o‘zgarishlarga uchraganini yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: Saljuqiylar, faqihlar, Somoniy sultonlar, Xuroson, Somoniy.

Hanafiy mazhabi faqihlari siyosiy hayotda ham faol bo‘lganlar. Masalan Somoniylar yoki Saljuq sultonlari shaharlardagi katta diniy mansablarga omma oldida kuchli ta’sirga ega, o‘zlariga yaqin kishilarni ta’yinlaganlar. Xususan Movarounnahrning

ba'zi hokimlari faqih kishilar bo'lishgan, shu sababli ham diniy muassasalarni kuchaytirib, Qoraxoniylar va Somoniylar orasidagi urushni to'xtatishga urinishgan, negaki o'sha paytda Qoraxoniylar Somoniylar poytaxti bo'lmish Buxoroga ega chiqishni xohlashar edi. Shunga qaramay, faqihlar o'z fikrlaridan kelib chiqib urushga yoki urushni to'xtatishga insonlarni undashar edi. Ammo hol Buxoro faqihlaridan fatvo olingach o'zgardi. Ular bundan qaytarib shunday deyishdi: “Agar xonliklar dinda nizo chiqarishsa, urush vojib bo'lardi, ammo dunyo xususida nizo chiqarishsa, nafsini o'zgartirish, hamda qon oqizishdan uzoqroq bo'lishi kerak. Xalqning hayoti go'zal, dinlari to'g'ri, fitnadan uzoq bo'lish eng afzal ishdir”.

Shuningdek, Ibn Asir “Jome'ul usul” kitobida shunday deydi: **“Abu Hanifaning ichiyu tashi Allohning rizoligi uchun bo'lmaganda edi, Islomning bir qismi to'planmagan bo'lardi, yoki unga ergashilib, uning mazhabi va fikriga amal qilinmasdi”.**

Shunga ko'ra Somoniy hukmdorlar o'zlariga ishlarida maslahatlashadigan yoki bashorat qiladigan faqihlarni tanlashar edi. Misol uchun, Somoniy hukmdor Nasr ibn Ahmad ibn Asad bilan shayx Muhammad ibn Fazl bo'lganidek. Albatta, shayxning saltanatda hurmati yuksak edi, unga “Ustoz” laqabi ila murojaat qilishar edi. Sulton so'ragan savollarga javob berish bilan shug'ullanar edi. Shu kabi Nuh ibn Nasr davrida ham faqihlardan biri bu mansabga tayinlandi, va u vazirlikda ham mansabdor shaxslardan bo'lib ismi Abu Fazl Muhammad ibn Ahmad edi.

Ammo Saljuqiylarga keladigan bo'lsak, Movarounnahr yurtida Moturidiy aqidasi hayot kechirishar edilar. Ular ko'chmanchi bo'lib, tabiatan ergashishga moyil edilar. Din va uning masalalari haqida o'ylashmas edilar. Jang maydonlarida shovqin solishar, din masalalarini esa vazirlarga qoldirishar edi. Bunga dalil esa, Amid Malik Kindariy bo'lib, To'g'rulbek davrida vazir edi, hanafiy fiqhida mutaassib kishilardan bo'lgan.

Shunga qaramay, Saljuqiy sultonlar hanafiy fiqhida mutaassib ergashuvchilardan bo'lgan. Lekin ular Nizomul Mulk bilan to'qnashuvga kirishmagan, negaki ular shunga muhtoj edi. Ammo Sulton Sanjar Movarounnahrdagi barcha mansablarni hanafiy faqihlariga sovg'a qilib bergan, shunga ko'ra faqihlar turli mansablarga ega chiqa boshlashgan. Shu egallangan muhim vazifalardan quyidagilarni eslab o'tamiz:

Davlatlaro elchilik vazifasida qatnashish:

Hanafiy ulamolarining mavqei, fasohatliligi va fikrlari to'g'riligi tufayli ba'zi shahzodalar ularni davlati manfaatlarining bir qismini amalga oshirish uchun elchi qilib oldilar va bu ulamolar orasida Xoqon Arslon Xon Muhammad (495 - 524 hijriy / 1101 - 1130 milodiy) tomonidan Bag'dodga Abbosiy xalifasi Al-Mustarshidga (529 hijriy / 1141 y. vafot etgan) siyosiy va harbiy masalalar bo'yicha maslahat uchun yuborilgan Abu Ali Husayn ibn Ali ibn Abu Qosim Lamshiy ham bor edi.

Abbosiy xalifaligi Qoraxoniylarning elchixonasiga javob berib, milodiy 5519/1125 yili Atiya ibn Ali al-Qurashiyni xonga elchi qilib yubordi va unga Abu al-Faraj Rustam ibn al-Abbos al-Bag'dodiy hamrohlik qildi.

Yuqoridagi ma'lumotlarga e'tibor bergan har bir kishi hanafiy faqihlarining Arslonxon oldida ega bo'lgan buyuk mavqeini topadi. Darhaqiqat, buning ta'siri Abbosiylar xalifaligining o'ziga ham ayon bo'lgan, shuning uchun u ham xuddi shunday yo'l tutgan. Xalifa, hanafiy faqihi va olimi, fazilatli imom va o'z davrining ko'zga ko'ringan olimi sifatida ta'riflangan Abu Ali al-Husayn ibn Ali Abi al-Qosim Imoduddin va uning shogirdlaridan biri As-Sam'oniy va Shams Al-Imom Al-Halvoniy (hijriy 522/milodiy 1134-yilda Samarqandda vafot etgan) ham yuborilgan edi. U hijriy 515/milodiy 1127-yilda Xoqondan Mavarounnahrda Bag'dodga kelgan maktubda unga: "Agar haj qilsang, haj qilib qayt"-deyilgan edi. U esa: "Ular aytgandek haj qilmayman" - dedi.

Xuddi shunday qilib, Mavarounnahrda ahlidan bo'lib, qozilik qilgan va sultonlar bilan ozroq birga bo'lgan, ilm o'rgatish bilan band bo'lgan zohid deb ta'riflangan Ali ibn Ubaydulloh al-Xatibiyni Sulton To'g'rul Bey bir yuz qirq to'rtinchi yil atrofida (milodiy 1048-yil) Bag'dodga maktub bilan jo'natgan va o'sha davrda uning nazoratchisi bo'lgan Abu Nasr Abdussayyid ibn Muhammad ibn Sabbog'dan boshqa hech kim bilan munozara olib bormagan va hokimiyatga intilmagan. To'g'rul bekdan so'ng, "Ehtimol, podshoh raqiblarni ajratayotgandir", degunlaricha jim turdi. 485-hijriyda yetti yil, ular ba'zan iymon bilan to'lashdi va butun arablar uni yetti oy davomida qo'llab-quvvatladilar va Bu podshoh tuzumiga yetib bordi va Qoim bi-Amr Allohga yuz dinor gonorar berdi, toki u ishonchli kishi bilan uni arablarga olib ketdi, ular uni ozod qildilar. Ikki masjididan birida

yoki yo'lda o'limini Allohdan aniqlashini so'rab duo qildi va duosi ijobat bo'ldi va u 467 hijriy/1079 milodiy yili Al-Juhfada vafot etdi.

Abu Sobit Mas'ud ibn Abdulaziz ibn Muhammad Roziy ilm olish maqsadida Bag'dodga safar qilgan va Abu Abdulloh Al-Jurjoniy masjidida yakka holda tahsil olgan va 471/1083-yilda xalifalik poytaxtida bir qancha voqealarda g'azna va Mavarounnahrda xatlar yuborgan. Lekin Bag'dodda hibsga olindi va undan pul olib qo'yib yuborildi. Ozod bo'lgach, Abu Abdulloh ad-Damg'oniyning uyida g'oyib bo'ldi va keyin Movaronunnahrda jo'natgan maktubiga ko'ra Nishopurga jo'nab ketdi va hijriy 490/1097-yilda va u yerda vafot etgan. U Abu Hanifa ta'limotini himoya qilgan.

Muhammad ibn Ahmad ibn Ubayd al-Buxoriy umrining boshida Mavarounnahrda ulg'ayib ilm oldi, so'ngra Levantga sayohat qildi, Halabda qozilikka tayinlandi oldi va do'sti Abu Sakin al-Farbaryga maktublar yubordi. U yerdan o'zi faqir bo'lib o'sgani uchun, Mavarounnahrda ko'p pul jo'natib, u yer odamlari uchun u yerda maktablar, masjidlar, arklar qurdirdi. Butun Shom podshohligiga ega bo'lganligi sababli, Buxoriy ularga yetib keldi va ular uni ismoiliy deb o'ylab, hibsga oldilar. U ozod etilgunga qadar yillar davomida ularning nazoratida turdi, va xon Sulton Alp Arslonga Xuroson mamlakatida askarlar bilan qo'pol muomala qilgani, u yerni talon-taroj qilgani va ularni o'g'irlagani uchun undan bu qilmishlari uchun uzr so'radi, bu masalada boshqa qaytib kelmaslikka va'da berib maktub yozdi va Sulton Alp Arslon Abu Ja'far Buxoriyga qilgan ishini aybladi, va xon bu ishni har tomonlama tergov qildi.

Uni hibsga olgan Abu Ahmad ibn Ubayd al-Buxoriy uni qo'yib yuboradi va unga bilan munosabatda bo'lib, o'z yurtini tark etishiga ruxsat beradi. Abu Ja'far Buxoriy Misrga borib, u yerda uzoq yillar yashab, qimmatli kitoblar bilan Iroqqa qaytib keladi. Nizom al-Mulk huzuriga borib, u zotni ulug'ladi, keyin Bag'dodga safar qildi va u yerda istiqomat qildi va ilohiyot ahlidan bo'ldi. hijriy 482 / milodiy 1094 yilda.

Hukumat vazifasini bajaruvchi va vazir lavozimi:

Somoniylar hanafiy ulamolarga ishonishgan, hamda ularni o'sha davrda endi paydo bo'lgan, podshoh vazifasini bajaruvchi vazifasiga ham aynan shu ulamolardan ta'yinlashgan. Agar yangi podshoh davlat boshqaruviga yoshlik qiladigan bo'lsa, katta hanafiy ulamolar yoki vazirlar boshqarishgan. Shulardan biri Ali ibn Ahmad Xorazmiy

yoshligida taxtga o'tirgan Nasr ibn Ahmad ibn Ismoil Somoniyga boshqaruv ishlarida ko'makchi bo'lgan. Abu Hasan Muhammad ibn Ismoil Alaviy Hamzoniyy esa Nuh ibn Mansurning davlat boshqaruvlarida ko'maklashgan, unga qo'shimcha vazir Abu Hasan Abdulloh ibn Ahmad Utbiy va yosh amirning onasi ham amirga yordamchi bo'lishgan.

Somoniy sultonlar vazir lavozimiga Buxoroning katta faqihlari yoki oliy nasab oilalar, yoki davlatning katta vazifasida ishlaydigan devon a'zolari, qozilardan tanlashar edi. Hanafiy ulamolar o'zlarining ilmiy kuchlari, keng madaniyatlari, fiqh ilmidan darslari bilan ajralib turishar edi. Amirlar fiqh ulamolariga farzandlarining tarbiyasini ishonishar edi. Shundan so'ng ham, faqihlar katta lavozimlarga ega chiqishni boshladilar, so'ng agar amir yosh bo'lsa, davlat boshqaruvida ham ko'rinish berishgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абду Карим ибн Муҳаммад Самъаний. Ал-Ансаб. Қоҳира: Абдулрахмон ал-Яманий, Қоҳира кутубхонаси. 1980.
2. Абдулқодир Қураший. Ал-Жавоҳир ал-Музия фи Табақат ал-Ҳанафийя. – Дор Ҳажр: Абдул Фаттах Муҳаммад ал-Ҳалавий нашри, 1993.
3. Шамсуддин Заҳабий. Сияру Аълам ан-Нубала. – Қоҳира: Дор ал-Ҳадис, Муҳаммад Айман аш-Шабраоий нашри, 2006.
4. Маҳмуд ибн Сулаймон Кафавий. Катаиб Аълом ал-Ахёр мин Фуқаҳои Мазҳаб ан-Нуъмон ал-Мухтор. – Байрут: Дор ал-Кутуб ал-Илмийях, Абдул Латиф Абдуррахмон нашри, 2019.
5. Муҳаммад ибн Абду ал-Ҳайй Лакнавий. Ал-Фавъид ал-Баҳиях фи Тарожим ал-Ҳанафийя. Муҳаммад Бадриддин ан-Наъсоний томонидан тузатилган. Дор ал-Кутуб ал-Исламий, 1324-ҳижрий йил.
6. Абу Ҳафс Умар Насафий. ал-Қанд фи зикри улама ас-Самарқанд. – Техрон: Юсуф ал-Ҳодий нашри, Мирас Мактуб Нашриёти, 1999.
7. Абу Ҳафс Умар Насафий. Фатаво Шайх ал-Ислам Абул-Ҳасан Ато ибн Ҳамза ас-Суғдий. – Амман: Муҳаммад Ёсир Шоҳийн нашри, Дор ар-Риёҳин, 2020.
8. Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Умар Балхқий. Фазоили Балх. Форсий таржима: Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ҳусайний ал-Балхқий томонидан, Абдул Ҳайй Ҳабибий томонидан тузатилган. – Техрон: Интишорот Бонияд Фарҳанг-э-Иран. 1350-ҳижрий йил.
9. Абу Бакр Муҳаммад Сарахси. Шарҳ ас-Сияр ал-Кабир. – Байрут: Муҳаммад Ҳасан аш-Шафиъий нашри, Дор ал-Кутуб ал-Илмийях, 1997.
10. Абу ал-Ҳасан Али Насир ибн Али ал-Хусайний Ҳусайний. Акҳбар ад-Даула ас-Салжуқийя / Муҳаммад Иқбол томонидан тузатилган. – Лоҳор: 1933.